

Szőke Diána:

A NATO VÁLASZAI A HIBRID HADVISELÉSRE

ÖSSZEFOGLALÓ: Az utóbbi néhány év biztonságpolitikai gondolkodásának egyik legfelkapottabb témája a hibrid hadviselés, amely főként az ukrán válság, illetve az Iszlám Állam felemelkedése kapcsán került előtérbe. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a NATO mint politikai és katonai szövetség miként tud fellépni a hibrid hadviselés jelentette, gyakran nem katonai fenyegetésekkel szemben. Az eszközrendszerhez sorolható a védelmi és a kiberképességek erősítése, a NATO kiválósági központok munkája, valamint az együttműködés elmélyítése a külső partnerekkel és az Európai Unióval. A tanulmány néhány olyan szervezeti-politikai tényezőt is azonosít, amelyek gátolhatják a sikeres válaszadást a hibrid hadviselésre.

KULCSSZAVAK: NATO, hibrid hadviselés, új típusú biztonsági kihívások, kibervédelem, EU–NATO-együttműködés

BEVEZETÉS

Az utóbbi néhány év biztonságpolitikai gondolkodásának egyik legfelkapottabb témája a hibrid hadviselés. A jelenség főként az ukrán válság, illetve az Iszlám Állam felemelkedése kapcsán került előtérbe. A hibrid hadviselés fogalma már szinte a közbeszéd részévé vált, annak ellenére, hogy nincs egységesen elfogadott definíciója, és komoly viták folynak arról, hogy mennyire jelent egyáltalán újdonságot hadtörténeti szempontból.

Az irreguláris katonai módszerek mellett a hibrid hadviselés eszköztára számos politikai, gazdasági és kulturális elemet foglal magában, legyen szó etnikai, vallási, társadalmi törésvonalak kijátszásáról, a közösségi média manipulációjáról, kibertámadásokról vagy akár gazdasági nyomásgyakorlásról egyes stratégiai szektorokban. Éppen az alkalmazható módszerek sokszínűsége miatt bizonyulhat lehetetlennek pusztán csak katonai síkon fellépni a hibrid fenyegetésekkel szemben.

Ennek fényében felmerül a kérdés, hogy a NATO mint politikai és katonai szövetség milyen válaszokat tud adni a hibrid kihívásokra. Jelen elemzés egyfelől bemutatja azokat a konkrét védelmi, szervezeti és diplomáciai lépéseket, melyeket a NATO 2014 után fogantatott a hibrid módszerekre adandó válaszként. Ide sorolható a Szövetség keleti szárnyának megerősítése, a NATO kiválósági központok munkája, a kibervédelmi képességek fejlesztése, továbbá az együttműködés elmélyítése a külső partnerekkel, köztük az Európai Unióval. A tanulmány másfelől kitér a NATO azon egyedi szervezeti-működési jellemvonásaira, melyek esetleg gátolhatják a hibrid hadviseléssel szembeni sikeres fellépést, és néhány javaslatot próbál tenni azok áthidalására.

A HIBRID HADVISELÉS FOGALMA

Az utóbbi években két jelentős hibrid típusú fenyegetés érte a transzatlanti közösséget: keleti irányból az ukrán válság, délről pedig az Iszlám Állam térnyerése Irak és Szíria területén.¹ Emellett a kibertérben, a közösségi médiában számos egyéb aktor tevékenysége is veszélyeztetheti a Szövetség tagjainak biztonságát.

A hibrid hadviselés jelenséget számos néven ismerjük: negyedik generációs hadviselés, stratégiai elrettentés, nemlineáris hadviselés, vagy Valerij Geraszimov orosz vezérkari főnök nyomán akár Geraszimov-doktrínaként is.² A fogalom meghatározásának nehézsége részben abban rejlik, hogy gyakran csak politikai célból használják.³ Ezt az ellentmondást illusztrálja az is, hogy a 2014-es ukrán válság kapcsán a NATO és Oroszország is azzal vádolta a másikat, hogy az hibrid módszerekhez folyamodik.⁴

Az általánosan elfogadott definíció hiánya ellenére mégis azonosítani lehet a hibrid hadviselés legfőbb jellemzőit. A hibrid hadviselés katonai síkon alapvetően a hagyományos és az irreguláris hadviselés keveréke, és emellett alkalmazza a politikai, gazdasági, pszichológiai és kulturális elemek széles palettáját. Többnyire aszimmetrikus erőviszonyok fennállásakor alkalmazzák, általában a nyílt fegyveres konfliktus küszöbe alatt. A hibrid hadviselés az ellenfél társadalmának leggyengébb pontjait támadja, annak meglévő törésvonalait és gyengeségeit igyekszik felerősíteni (pl. történelmi sérelmek, etnikai vagy vallási kisebbségek jelenléte, ideológiai megosztottság). A hibrid hadviselés szorosan összefügg a lélektani ráhatással. Napjainkban részben a kibertérben zajlik, beleértve a kémkedést, az adatlopást, a zsarolást vagy az online szabotázsakciókat. A hibrid hadviselés célja nem feltétlenül a katonai győzelem elérése, vagy valamilyen konkrét politikai követelés teljesülése; sokszor csak egy társadalom destabilizációja vagy a káosz fenntartása a kívánatos véggymenet.⁵

A Helsinkiben működő, közös NATO–EU kezdeményezésre alapított Hibrid Fenyegetések Elleni Európai Kiválósági Központ (*European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats*) munkadefiníciója szerint a hibrid hadviselés:

- a demokratikus államok és intézmények rendszerszintű gyengeségeit szándékosan célzó koordinált akció, amely számos (politikai, gazdasági, katonai, civil vagy információs) eszközzel valósulhat meg;
- ezek a lépések általában nehezen ismerhetők fel vagy köthetők hozzá egy adott elkövető személyhez, csoporthoz vagy államhoz, ezáltal elmosva a háború és a béke közti határvonalat;
- céljuk a helyi, regionális, állami vagy intézményi szintű döntéshozatal befolyásolása az elkövető stratégiai céljainak megvalósítása érdekében.⁶

A gyakorlatban a hibrid hadviselés úgynevezett kemény, közepes és puha módszereket egyaránt alkalmazhat. Kemény módszerek lehetnek az irreguláris katonai akciók, a terrorcselekmények, közepesnek minősülnek a kibertámadások, a pszichológiai műveletek és a

¹ Bastian Giegerich: Hybrid warfare and the changing character of conflict. *Connections: The Quarterly Journal*, XV. évf. 2016/2., 68.

² Samuel Charap: The ghost of hybrid war. *Survival*, LVII. évf. 2015/6., 53.

³ Marian Corbe – Eugenio Cusumano (eds.): *A Civil-Military Response to Hybrid Threats*. Palgrave Macmillan, London, 2018, 4–6.

⁴ Simicskó István: A hibrid hadviselés előzményei és aktualitásai. *Hadtudomány*, XXVII. évf. 2017/3–4., 9.

⁵ Porkoláb Imre: Hibrid hadviselés: Új hadviselési forma, vagy régi ismerős? *Hadtudomány*, XXV. évf. 2015/3–4., 37.

⁶ European Center of Excellence for Countering Hybrid Threats: *Countering hybrid threats*. <https://www.hybridcoe.fi/hybrid-threats/> (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

szervezett bűnözés, míg puha módszerek tekinthetjük a politikai célok érdekében alkalmazott gazdasági szankciókat vagy diplomáciai lépéseket.⁷

A szakirodalom számos példát említ hibrid eszközre. A teljesség igénye nélkül néhány további elem:

- dezinformációs kampányok, álhírek terjesztése;
- a közösségi média manipulálása;
- gazdasági nyomásgyakorlás (pl. kötött hitelezés, energetikai importfüggőség kihasználása);
- félkatonai szervezetek akciói;
- politikai pártok, lobbicsoportok támogatása;
- a vallási, etnikai „kártya” kijátszása, társadalmi törésvonalak felerősítése;
- titkosszolgálati vagy minősített adatok stratégiai célú kiszivároztatása.⁸

A nyugati narratívákban a hibrid hadviselés fogalmát általában Oroszországgal mint agresszorral kapcsolták össze az elmúlt néhány évben,⁹ hiszen a Krím félsziget 2014-es orosz annektálása, vagy akár a 2016-os amerikai elnökválasztási kampányba történő állítólagos orosz beavatkozás is a modern kori hibrid hadviselés iskolapéldáinak tekinthetők. A szakirodalom mégis hangsúlyozza, hogy nyugati szemszögből más „elkövetői” is lehetnek ennek – ebben a kontextusban főként Kína, Irán, esetleg Észak-Korea merülnek fel. Sőt, a hibrid hadviselés jellegéből adódóan az érintett szereplők nem is feltétlenül államiak.

Ahogy az utóbbi években a biztonságpolitikai figyelem középpontjába került a hibrid hadviselés, komoly tudományos viták bontakoztak ki annak újszerűségéről. Az ennek keretében alkalmazott módszerek – mint a lélektani ráhatás, az etnikai/vallási megosztottság kihasználása, a propaganda vagy a gazdasági nyomásgyakorlás – ugyanis évezredek múlta tekintenek vissza a hadtörténetben. A háború lényege történelmi távlatból szemlélve tehát nem változott érdemben.¹⁰ Míg a hibrid hadviselés módszerei önmagukban nem feltétlenül új keletűek, de azok alkalmazásának sebessége, kiterjedtsége és intenzitása igen, elsősorban a globalizáció és az információs forradalom, a technológiai fejlődés miatt.¹¹ Éppen ezért talán szerencsésebb, ha a hibrid hadviselést nem is a háború új típusának, hanem inkább egyfajta katonai stratégiának tekintjük.¹²

HIBRID HADVISELÉS A NATO NAPIRENDJÉN

A NATO hibrid hadviselésre adott válasza, vagyis a hibrid fenyegetések nyomán végbemennő szervezeti átalakulások és politikai lépések nem értelmezhetők légüres térben. Ezeket a lépéseket külső és belső tényezők egyaránt befolyásolták, és a hibrid kihívásokra adott reakciók szorosan összefüggnek a NATO szerepének változásával az 1990-es évek óta.

⁷ Resperger István: „Nomen est omen”, nevében a végzet(e)? A hibrid fenyegetésekre adható válaszok, a kontrahibrid műveletek. Terror & Elhárítás, V. évf. 2016/1., 53–54.

⁸ Gregory F. Treverton et al.: Addressing hybrid threats. Swedish Defence University, 2018. <https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2018/05/Treverton-AddressingHybridThreats.pdf> (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

⁹ Charap: i. m. 51–52.

¹⁰ Peter R. Mansoor – Williamson Murray (eds.): Hybrid warfare: Fighting complex opponents from the ancient world to the present. Cambridge University Press, Cambridge, 2012, 1.

¹¹ NATO's response to hybrid threats. 17. 07. 2018. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_156338.htm (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

¹² Alexander Lanoszka: Russian hybrid warfare and extended deterrence in Eastern Europe. International Affairs, XCII. évf. 2016/1., 178.

A hidegháború vége és a Szovjetunió összeomlása egyben a bipoláris nemzetközi rendszer leáldozását jelentette. A helyébe lépő „új” világ már sokkal kevésbé volt kiszámítható, és számos alternatív biztonsági kihívás került a figyelem középpontjába (pl. terrorizmus, tömegpusztító fegyverek proliferációja, nemzetközi szervezett bűnözés, bukott államok, kibertámadások stb.). Ezzel párhuzamosan jelentős átalakuláson ment keresztül a „biztonság” fogalma is.¹³ A megváltozott globális környezetben a NATO is kénytelen volt újraértelmezni a feladatát, létjogosultságát.

A bipoláris világrend alatt érvényesülő kollektív védelem mellett az 1990-es évek második felére már a válságkezelés, a területen kívüli műveletek (*out-of-area operations*) is egyre hangsúlyosabbá váltak. 2010 körül merült fel érdemben a kooperatív biztonság fogalma, ami ismét egy másfajta biztonságmegközelítést tükröz, és nagyobb hangsúlyt helyez a külső partnerekkel folytatott együttműködésre. Jelen elemzés keretein túlmutatna ennek a szervezeti evolúciónak a teljes körű bemutatása, ami mind a NATO stratégiai koncepcióiban, mind a Szövetség gyakorlati tevékenységében tetten érhető.¹⁴ Fontos azonban ennek a folyamatnak a keretében értelmezni a Szövetségen belül az utóbbi években, évtizedekben bekövetkezett változásokat.

A NATO működésének átfogó céljait, prioritásait és eszközrendszerét lefektető legfrissebb dokumentum a Szövetség 2010-ben Lisszabonban elfogadott stratégiai koncepciója, amely az „Aktív szerepvállalás, modern védelem” (*„Active Engagement, Modern Defense”*) címet viseli. Eszerint a NATO három fő feladatköre:

1. kollektív védelem;
2. válságkezelés;
3. kooperatív biztonság.

A 2010-es stratégiai koncepció ugyan még nem nevesíti konkrétan a hibrid hadviselést, de annak egyes eszközeiről már esik szó. Addigra már megjelentek a hibrid típusú veszélyekről szóló első elemzések a NATO-n belül is, azaz a jelenség felismerése nem csak az ukrán konfliktussal és az Iszlám Állam erősödésével függ össze, bár nyilvánvalóan ez a két fő esemény emelte be a köztudatba a hibrid hadviselés fogalmát.

2014 sok tekintetben fordulópontot jelentett a transzatlanti szövetség történetében. A NATO rövid időn belül kettős kihívással találta szemben magát: keleti (Ukrajna, Oroszország) és déli (Szíria, Irak) szomszédságában szinte egyszerre merültek fel óriási biztonsági fenyegetések. Hamar egyértelművé vált, hogy ez komoly adaptációt, a korábbiaktól eltérő politikai és katonai megközelítést követel a NATO részéről.¹⁵ Ezzel együtt fontos megjegyezni, hogy a hibrid hadviselés jelenségének felismerése inkább az ukrainai, mintsem a közel-keleti eseményekhez köthető a NATO-n belül (is).

A 2014-et követő három csúcstalálkozó (Newport, Varsó, Brüsszel) napirendjén értelemszerűen hangsúlyosan szerepeltek ezek a válságok, valamint a hibrid hadviselésre adandó válaszok. Az alábbiakban csak röviden vázolom azokat a döntéseket, melyeket e három találkozó alkalmával hoztak meg a Szövetség tagjai.

¹³ Ashok Swain: *Understanding emerging security challenges: Threats and opportunities*. Routledge, London, 2012, XIV.

¹⁴ Csiki Tamás: A NATO biztonságfelfogásának új elemei a 21. században. *Nemzet és Biztonság*, 2013/5–6., 164–175.

¹⁵ Marcin Terlikowski (ed.): *Newport – Warsaw – Brussels: NATO in Defence of Peace in Europe*. The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, 07. 2018. http://www.pism.pl/files/?id_plik=24616 (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

A 2014 szeptemberében Newportban (Wales) rendezett csúcsponttal egyértelműen az ukrán válságra történő reagálásról szólt. Ennek fényében ismét a kollektív védelem és a katonai képességek kerültek a középpontba. Számos lépést tettek a keleti szárny megerősítésére: megszavazták az úgynevezett Készenléti Akciótervet (*Readiness Action Plan*), és a NATO tagjai újból elkötelezték magukat a 2%-os védelmi kiadási célérték elérése mellett. A Szövetség élesen elítélte Oroszország krími annexióját, valamint Kelet-Ukrajna destabilizálását. Az Ukrajna melletti kiálláson túl megerősítették a partnerségi kapcsolatokat az észak-európai fenyegetéseknek szintén kitett Finnországgal és Svédországgal.

A következő csúcstalálkozóra Varsóban került sor 2016 júliusában. Katonai síkon tovább erősítették a keleti szárnyat, valamint az elrettentés és a védelmi képességek kettősét. Fontos áttörést jelentett a hibrid fenyegetések szempontjából, hogy műveleti térséggé nyilvánították a kiberteret. A két konkrét válságra reagálva a NATO ismét elkötelezte magát az Iszlám Állam elleni globális koalíció mellett, és további támogatást szavaztak meg Ukrajnának. Emellett mérföldkőnek számító együttműködési nyilatkozatot írt alá a NATO és az EU.

A 2018. júliusban tartott brüsszeli NATO-csúcstalálkozón már úgy tűnt, mintha kissé kiszorulnának a napirendről a hibrid hadviselést érintő ügyek. Helyette a NATO parancsnok-sági rendszere modernizációjáról döntöttek, valamint az úgynevezett „4×30”-as koncepció elfogadásáról a gyorsabb, rugalmasabb katonai válaszadás érdekében.¹⁶ Két konkrét kisebb szervezeti változást jelentettek be a hibrid hadviselés kapcsán, mégpedig a Kibertér Műveleti Központ (*Cyberspace Operation Centre – COC*) és hibridellenes támogatócsoportok (*counter-hybrid support teams*) létrehozását a Szövetségben belül.

A NATO FELLÉPÉSE A HIBRID MÓDSZEREKKEL SZEMBEN

Mint az a fentiekből is látszik, a hibrid hadviselés jelensége mind komoly irányváltást, mind dilemmákat generált a NATO-ban.¹⁷ A továbbiakban ezeket a főbb szervezeti változásokat, partneri kapcsolatokat és katonai válaszlépéseket mutatom be. A védelmi dimenzió – lényegében a Szövetség keleti szárnyának megerősítése – nem tekinthető kifejezetten a hibrid fenyegetésekre adott válasznak, de érdemes röviden áttekinteni ezt is, hiszen szorosan összekapcsolódik az egyéb nem katonai lépésekkel.

A NATO hibridellenes stratégiája

Ahogy arról a korábbiakban szó esett, 2014-ben a NATO két jelentős, hibrid típusú konfliktussal találta szemben magát a keleti és a déli szomszédságában. Nem véletlen, hogy rá egy évvel, 2015-ben fogadta el a Szövetség a hibridellenes stratégiáját. Ez a dokumentum lényegében inkább szándéknyilatkozatnak, mintsem konkrét cselekvési tervnek tekinthető, viszont a tartalma rávilágít a NATO hibridellenes megközelítésének sokoldalúságára. A Szövetség hibridellenes stratégiája három pillérből áll, melyek tulajdonképpen egyfajta konfliktuseszkalációs szintet is jelölnek.¹⁸

Az első pillér a felkészültség (*preparedness*). Ez a potenciális válságok legalacsonyabb szintjén tapasztalható, megelőző jellegű lépés. A NATO aktívan segíti az egyes tagállamokat

¹⁶ Szenes Zoltán: Transzatlanti „Super Bowl”. *Hadtudomány*, XXVIII. évf. 2018/3–4., 50–52.

¹⁷ Elizabeth Oren: A dilemma of principles: The challenges of hybrid warfare from a NATO perspective. *Special Operations Journal*, II. évf. 2016/1., 58–69.

¹⁸ NATO's response to hybrid threats, i. m.

gyenge pontjaik, társadalmi törésvonalaik és sebezhető politikai/üzleti célpontjaik feltérképezésében, elsősorban információgyűjtés és -elemzés formájában. Ez számos konkrét területet, így a kritikus infrastruktúra védelmét, a stratégiai kommunikációt, a kibervédelmet és az energiabiztonságot érintheti. Ennek keretében a NATO még hibrid képzéseket, gyakorlatokat is szervez.

A második pillér az elrettentés (*deterrence*), amikor már valós esély van egy katonai konfliktus kibontakozására. A korábbiakban ismertetett „puha” eszközökön túl itt már a védelmi képességek és lélektani elrettentő hatásuk kerülnek a fókuszba.

Végezetül a stratégia harmadik, legmagasabb szinten álló pillére a védelem (*defence*). Ezen a ponton lép életbe a NATO hagyományos kollektív védelmi funkciója, amely katonai erő útján védi meg a szövetséges tagállamokat a külső fenyegetésektől.

Katonai válaszlépések

A Szövetséget 2014-ben ért hibrid típusú konfliktusokra adott válaszként a NATO katonai és nem katonai lépéseket egyaránt foganasított. Ugyan a jelen tanulmány elsősorban a nem katonai jellegű reagálásra koncentrál, érdemes röviden áttekinteni a védelmi döntéseket is. Ez azért is fontos, mert rámutat a Szövetség hibridellenes stratégiájának kettősségére, mivel egyidejűleg törekszik katonai és nem katonai vonalon felvenni a harcot a potenciális ellenfelekkel.

A Krím félsziget orosz annektálása, valamint Kelet-Ukrajna destabilizációja nyomán a kollektív védelem újból a figyelem középpontjába került, és jelentősen megerősítették a keleti tagállamok védelmét (*enhanced forward presence*) a Baltikumban, Lengyelországban és a Fekete-tenger térségében is. Ezeknek a lépéseknek a többségéről már a 2014-es newporti csúcstalálkozón döntöttek, köztük a Készenléti Akciótervről, a NATO Reagáló Erő (*NATO Response Force – NRF*) újjászervezéséről és a Nagyon Magas Készenléti Összhaderőnemi Harccsoport (*Very High Readiness Joint Task Force – VJTF*) létrehozásáról. Ide sorolható még a gyorsabb reagálást, mélyebb tagállami beágyazódást elősegítő, a NATO Erőket Integráló Elemek (*NATO Force Integration Units – NFIU*) felállítása is. Szintén a walesi találkozó alkalmával erősítették meg a tagállamok ismételten azt a szándékot, hogy a GDP 2%-ára emelik a védelmi költségvetéseik szintjét.¹⁹ A fentiekén túl az infrastruktúra-fejlesztés, a katonai mobilitás kérdései is hangsúlyosabbá váltak, illetve nagyszabású hadgyakorlatokra került sor Kelet-Európában.²⁰

Szervezeti változások a Szövetségen belül

Pusztán a katonai képességek szintjén a NATO-nak óriási erőfölénye van, viszont a hibrid hadviselés módszereit jellemzően aszimmetrikus erőviszonyok esetén alkalmazzák, és azok gyakran nem katonai jellegűek. Éppen ezért a NATO is felismerte, hogy nem elég csak katonai síkon fellépni a hibrid hadviseléssel szemben.²¹ Bármilyen hibridellenes stratégiának

¹⁹ Ugyan régóta zajlik a vita a tagállamok közti szolidaritásról, ezen belül pedig az Amerikai Egyesült Államok domináns szerepéről, de az ukrainai események miatt 2014 óta még élénkebb politikai figyelem övezi a kérdést.

²⁰ Fekete Csanád: A NATO reakciói az orosz hibrid háborús fenyegetésre. Biztonságpolitika.hu, 2016. 04. 03. <http://biztonsagpolitika.hu/nato-netto/a-nato-reakcioi-az-orosz-hibrid-haborus-fenyegetesre> (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

²¹ Lanoszka: i. m. 191.

összhaderőneminek kell lennie, és túl kell mutatnia a hagyományos ortodox katonai megközelítésen.²²

Az utóbbi években a NATO-n belül számos szervezeti változás ment végbe, hogy a Szövetség és annak tagjai rugalmas és célzott módon tudják visszaszorítani a hibrid hadviselést. Ezek jelentős részéről a 2018-as brüsszeli NATO-csúcstalálkozón állapodtak meg a tagállamok. A „Déli Csomag” („*Package for the South*”) elnevezésű intézkedési terv részeként úgynevezett hibridellenes támogatócsoportokat (*counter-hybrid support teams*) állítottak fel, amelyek specifikus segítséget nyújtanak egy-egy hibrid eset kapcsán az érintett államoknak.²³ Részben a hibrid hadviselés jelenségének tudható be a NATO-n belüli hírszerzési és felderítési reform is: hibrid elemzési osztályt hoztak létre a Közös Hírszerzési és Biztonsági Osztályon (*Joint Intelligence and Security Division*) belül. Ez mutatja a terület növekvő fontosságát, a NATO tudatosságát ebben a kérdésben.

Emellett folyamatosan erősítik a Szövetség kiberehárító képességeit. Ezen a téren a legfrissebb fejlemény egy Kibertér Műveleti Központ (*Cyberspace Operation Centre*) létrehozása, amelyről a brüsszeli csúcson állapodtak meg 2018-ban.²⁴

Nagy hangsúlyt fektet a NATO a felkészültségre, a korai előjelző rendszerekre. Hibrid típusú fenyegetésekről szóló hadgyakorlatokat is tartottak az elmúlt években. A CMX17 (*Crisis Management Exercise 2017*) válságkezelési gyakorlat keretében a nyolcnapos szimuláció a NATO 29 tagállama, valamint Finnország, Svédország és az Európai Unió részvételével zajlott. Eszerint egy fiktív válsághelyzetre kellett koordinált és időszerű módon reagálni, a szituációk között pedig szerepelt kibertámadás és terrorcselekmény is.²⁵

A NATO Kiválósági Központok munkája

A hibrid hadviselésre adott nem katonai válaszok fontos elemét képezik az úgynevezett NATO Kiválósági Központok (*NATO Centres of Excellence – NATO CoE*). Ezek a szakosított intézmények a NATO égisze alatt, de viszonylag nagy önállósággal működnek. Közös vonásuk, hogy a tudományos munkát és annak gyakorlati alkalmazását ötvözik, a tagállamok önkéntes alapon csatlakozhatnak be egy-egy kiválósági központ munkájába. A rendszer kiépülése már 2014 előtt megkezdődött, de egyes, a hibrid hadviselést érintő kiválósági központok szerepe felértékelődött az ukrainai események és az Iszlám Állam színre lépését követően. A hibrid kihívásokkal foglalkozó kiválósági központok földrajzi elhelyezkedése sem véletlen, hiszen többségük a Szövetség keleti szárnyán, a Baltikumban található.

A NATO Kooperatív Kibervédelmi Kiválósági Központja (*NATO Cooperative Cyber Defence CoE – NATO CCD CoE*) 2008 óta működik az észti fővárosban, Tallinnban. Munkája négy kulcsterületet érint a kiberbiztonságon belül, mégpedig a technológia, a stratégia, a kiberműveletek, valamint a kibertér jogi szabályozása. Kutatásokat folytatnak, képzéseket és szimulációs gyakorlatokat tartanak több tagállam részvételével.²⁶

²² Porkoláb: i. m. 44.

²³ Szenes: i. m. 60.

²⁴ Szenes: i. m. 59.

²⁵ The Secretary General's annual report, 2017. 05. 03. NATO, 2018. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_03/20180315_SG_AnnualReport_en.pdf (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

²⁶ NATO Cooperative Cyber Defense Centre of Excellence: About us. <https://ccdcoe.org/about-us/> (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

A NATO Stratégiai Kommunikációs Kiválósági Központját (*NATO Strategic Communications CoE – NATO StratCom CoE*) 2014-ben hozták létre Rigában, Lettországban. Feladata, hogy küzdjön a hibrid hadviselés korában erősödő propaganda, az álhírek (*fake news*) és az összeesküvés-elméletek visszaszorításáért. Ez számos területen történhet, legyen szó a hagyományos tömegtájékoztatásról, a közösségi médiáról, illetve rendszeresen tartanak továbbképzéseket, konferenciákat ezekben a témákban.²⁷

A balti térségben működő harmadik ilyen intézmény a NATO Energiabiztonsági Kiválósági Központja (*NATO Energy Security CoE – NATO ENSEC CoE*) a litvániai Vilniusban. Ezt még 2012-ben alapították, de az ukrán válság nyomán hangsúlyosabbá vált energetikai kérdések felértékeltek a munkáját. A technikai (energiaipari) és politikai (energiapolitikai, szabályozói) szaktudás párosításával tudományos kutatásokat folytatnak, elemzéseket adnak ki, valamint tanácsot adnak kormányoknak, magának a NATO-nak az energiabiztonság előremozdításának érdekében.²⁸

Ugyan nem illeszkedik az eddig említett NATO-szervezetek rendszerébe, mégis különösen fontos a Hibrid Fenyegetések Elleni Európai Kiválósági Központ (*European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats – NATO ECoE CHT*). A helsinki székhelyű intézményt ugyanis a NATO–EU-együttműködés keretében hozták létre, ám az szervezetenként független. Az erről szóló megállapodást 2017 áprilisában írta alá kilenc NATO- és EU-tag.²⁹

A Hibrid Fenyegetések Elleni Európai Kiválósági Központ kutatóintézeti és politikai tanácsadói feladatköröket egyaránt ellát. Egyfajta fórumként szolgál, ahol a tagállamok megoszthatják egymással a hibrid fenyegetések terén szerzett tapasztalataikat és a lehetséges kezelési módokat. A Központ igyekszik előremozdítani az EU és a NATO közti párbeszédet és együttműködést a hibrid hadviselés terén, emellett képzéseket tart, kutatói hálózatot működtet.³⁰

Együttműködés külső partnerekkel

A hibrid fenyegetések elleni NATO-fellépés egy másik fontos eleme a külső partnerekkel folytatott együttműködés elmélyítése. Az utóbbi években Svédország, Finnország és Ukrajna került előtérbe e tekintetben, illetve a „Déli Csomag” részeként további előrehaladás várható a Szövetség közel-keleti és észak-afrikai államokkal tartott kapcsolataiban. A kooperáció azonban nem feltétlenül csak harmadik országokkal valósulhat meg, hanem szervezeti szinten is: ennek tipikus példája az EU–NATO-viszony alakulása 2016 óta.

Az Európai Unió és a NATO közti partnerség természetesen adódik, hiszen összesen 22 olyan ország van, amely mindkét szervezet tagja. Az Európai Tanács elnöke, az Európai Bizottság elnöke és a NATO főtitkára 2016 júliusában egy közös nyilatkozatot adtak ki a NATO–EU-együttműködés elmélyítéséről. Eszerint a partnerség hét fő területre terjed ki, melyek közül több is érintheti a hibrid hadviselés jelenségét, akár közvetlen, akár közvetett módon:

²⁷ NATO Strategic Communications Centre of Excellence: About strategic communications. <https://www.stratcomcoe.org/about-strategic-communications> (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

²⁸ NATO Energy Security Center of Excellence: Enhancing cooperative energy security. <https://enseccoe.org/en/resources/225/journals/nato-ensec-coe-promotion-19> (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

²⁹ Az alapító tagok az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Németország és Svédország. Azóta már 19-re nőtt a tagok száma: legutóbb Románia csatlakozott, hazánk viszont egyelőre nem tette meg ezt a lépést.

³⁰ European Center of Excellence for Countering Hybrid Threats: What is Hybrid CoE? <https://www.hybridcoe.fi/what-is-hybridcoe/> (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

- hibrid fenyegetések elleni fellépés;
- műveleti együttműködés a migráció és a tengeri hajózás területén;
- kiberbiztonság/kibervédelem;
- védelmi képességek fejlesztése;
- kutatás-fejlesztési tevékenység a védelmi iparban;
- hadgyakorlatok;
- a keleti és a déli partnerországok képességfejlesztésének támogatása.

Ezek alapján több mint hetven konkrét közös cselekvési pontot dolgoztak ki a hét fő területen belül. Rá két évvel, 2018-ban a brüsszeli NATO-csúcson a felek újból megerősítették elkötelezettségüket az EU–NATO-együttműködés mellett.

Az EU–NATO-kooperáción belül kiemelten fontos az információmegosztás és a kibervédelem, melyek szorosan kötődnek a hibrid módszerekhez.³¹ Ennek alapja, hogy mindkét szervezet belátta: egyetlen tagállam sem tudja egyedül felvenni a kesztyűt a hibrid támadások ellen.³²

Egyelőre nehéz mérleget vonni az EU és a NATO együttműködéséről a hibrid hadviselés terén, mivel viszonylag új keletű fejleményről van szó. A két szövetséget a közös tagságon túl számos érték és érdek köti össze, szinte magától értetődő a szorosabb kooperáció. Kétségkívül pozitívum, hogy a NATO-ra jellemző „hard power” (a katonai képességek és az elrettentés) jól kiegészítheti az EU „soft power” jellemvonásait (gazdasági, kulturális, társadalmi befolyás). Mivel a hibrid fenyegetések általában a nyílt fegyveres konfliktus küszöbe alatt vannak, a NATO szemszögéből különösen fontos lehet az EU diplomáciai szerepe.³³ Emellett sikerült néhány olyan kulcsterületet beazonosítani, ahol valóban sikeresnek bizonyul az információ- és a tapasztalatcsere, például a kibervédelem terén.

Ami viszont a hiányosságokat illeti: a két szervezet közel három évvel az együttműködési szándék kinyilatkoztatása után sem tud túl sok konkrétumot felmutatni, ezért inkább a politikai kommunikáció szempontjából tűnik egyelőre erősnek a partnerség. Emellett érdemes kiemelni a stratégiai irányok közti ellentmondást is: rendkívül nehéz az EU–NATO-együttműködést egy olyan időszakban elmélyíteni, amikor az EU maga „stratégiai autonómiát” kíván elérni.³⁴ Így felmerül annak a veszélye is, hogy az EU végül duplikálja a NATO kompetenciáit valamiféle párhuzamos struktúra létrehozásával.

A NATO-nak a hibrid hadviselés korában megerősített együttműködései között három külső partnert érdemes megemlíteni, elsőként Finnországot. A NATO és Finnország közötti kooperáció hosszú múltra tekint vissza, de az utóbbi évek orosz fenyegetése kapcsán további területekre terjesztették ki. Finnország információmegosztással, közös gyakorlatokban való részvétellel kapcsolódik be a NATO Reagáló Erő munkájába. 2017-ben kibervédelmi együttműködést írt alá a két fél. Ezenkívül a Hibrid Fenyegetések Elleni Európai Kiválósági Központ helsinki székhelye is szimbolikus jelentőségű.

Másodikként Svédországot érdemes kiemelni, amely hagyományosan a NATO egyik legaktívabb partnere. Semlegessége miatt nem tagja a NATO-nak, bár az utóbbi néhány

³¹ Patryk Pawlak: Countering hybrid threats: EU-NATO cooperation. 03. 2017. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599315/EPRS_BRI\(2017\)599315_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599315/EPRS_BRI(2017)599315_EN.pdf) (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

³² Rihards Kols: NATO must meet Russia's hybrid warfare challenge. 03. 07. 2018. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/nato-must-meet-russia-s-hybrid-warfare-challenge> (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

³³ Pawlak: i. m. 11.

³⁴ Jolyon Howorth: EU-NATO cooperation: The key to Europe's security future. *European Security*, XXVI. évf. 2017/3., 457.

évben komolyan felmerült ez a kérdés, sőt, növekvő társadalmi támogatottságnak örvend a kezdeményezés. A finn esethez hasonlóan Svédország 2014 óta információmegosztással, kibervédelmi műveletekben való részvétellel, közös gyakorlatokkal és a NATO Reagáló Erő támogatásával egészítette ki együttműködését a Szövetséggel. Svédország emellett elkötelezett támogatója az EU–NATO-partnerség további elmélyítésének.

A harmadik fontos partnerország a hibrid fenyegetések kezelésében Ukrajna, amely a Krím félsziget anektálása, valamint a szeparatista csoportok Kelet-Ukrajnában tapasztalható orosz támogatása miatt került 2014-ben a NATO napirendjének élére. A Szövetség azóta aktívan segédkezik az ukrán haderő fejlesztésében, a védelmi szektor reformjában, a kapacitásfejlesztésben. A 2016-os varsói csúcson fogadta el a NATO az átfogó segítségnyújtási csomagot (*Comprehensive Assistance Package – CAP*) Ukrajna számára. Ugyan a kijevi politikai vezetés többször is kifejezte, hogy országuk NATO-tagságát stratégiai kül- és biztonságpolitikai célnak tekintik, ez rövid, de akár középtávon is nehezen képzelhető el a jelen körülmények között.

Végezetül egy lehetséges jövőbeni partnerséget lehet még megemlíteni. A 2018-as brüsszeli csúcstalálkozón elfogadott „Déli Csomag” részeként a NATO tovább kívánja mélyíteni partneri viszonyát az észak-afrikai és a közel-keleti országokkal. Ugyan ez még egy viszonylag friss fejlemény, a hibrid hadviselés szempontjából az együttműködés vélhetően a terrorizmus és a radikalizáció elleni küzdelmet foglalja majd magában. Még korai lenne megállapítani, ez mennyi gyakorlati hasznot hozhat a hibrid fenyegetések visszaszorításában.

A SIKERES FELLÉPÉST GÁTLÓ TÉNYEZŐK

A fentiekben bemutatam a NATO hibrid hadviselésre ez idáig adott szervezeti, katonai és diplomáciai válaszait. Érdekes azonban a főbb változások felsorolásán túlmenően értékelni azt is, hogy a NATO napi szintű működésében mennyire hozhat perspektívaváltást a hibrid hadviselés. Mennyire tud egy hidegháborúban gyökerező politikai és katonai szövetség néhány év alatt alkalmazkodni az átalakult nemzetközi biztonsági környezethez? Milyen belső tényezők akadályozhatják a NATO-t abban, hogy adekvát, időszerű és rugalmas módon tudjon reagálni a hibrid kihívásokra?

Véleményem szerint az első ilyen alapvető akadály a hibrid hadviselés meghatározásának nehézsége. Nincs egységes definíciója a fogalomnak, sem konszenzus arról, milyen jellegű módszerek sorolhatók a hibrid hadviselés ernyője alá. Egyes szereplők hibrid tevékenységgel való vádolása ezért gyakran inkább csak politikai kommunikációs célokat szolgál. Maga a hibrid hadviselés jellege is nehezíti a fogalom körülhatárolását, hiszen többnyire aszimmetrikus erőviszonyok esetén, gyakran nem állami szereplők bevonásával követik el ezeket a cselekedeteket, így pedig felmerül a betudhatóság és a felelősségre vonás nehézsége. Mivel a hibrid hadviselésnek nincs egyértelmű kezdete és vége, összemosódik a békeidő a háborús időszakokkal. Emellett nehéz megállapítani, hol van az a szint, amikor egy konfliktus már elérte a hibrid hadviselés küszöbét. Egy ilyen definíciós vitának pedig komoly politikai-stratégiai következményei lehetnek, mivel a NATO működésébe is problémásabb beemlíteni egy nehezen körülhatárolható jelenséget.

A második fő gátló tényező a NATO jellegéből fakad, mivel alapvetően katonai-védelmi szövetség, és a hibrid módszerek kezelésében kisebb tapasztalata van, szűkebb eszköztárral rendelkezik. Ugyan folyamatos fejlődés figyelhető meg a nem katonai képességei terén, a NATO esszenciáját tekintve hagyományos kollektív védelmi feladatok ellátásáért felel. Ez nemcsak a szervezeti felépítésben vagy a mindennapi működésben érhető tetten, hanem a mentalitás terén is. Maga a hibrid hadviselés sokszor az állami intézményekbe, a kormányok-

ba és a jogállamiságba vetett bizalom aláadását, a társadalmi szolidaritás gyengítését tűzi ki célul, ezt pedig nem lehet katonai úton „kezelni”. A hibrid fenyegetések visszaszorítása ezért más gondolkodásmódot igényel, mint az ortodox katonai megközelítés.

Ehhez a problémához szorosan kötődik az is, hogy a NATO missziójának tekinthető kollektív védelem nehezen értelmezhető a hibrid fenyegetések tükrében. A Szövetség hidegháborús működését meghatározó elrettentés is bajos ebben a kontextusban. Egyes szerzők szerint a hibrid hadviselés korában nincs is valódi elrettentés, helyette a védekezés kerülhet a figyelem középpontjába.³⁵ A hibrid fenyegetések többnyire nem az 1949-es washingtoni szerződés 5. cikke alá tartoznak, hanem a 3. (együttműködés, kölcsönös segítségnyújtás) és a 4. (konzultációk fenyegetés esetén) alá.³⁶

Felmerül a felelősség szintjének kérdése is: a NATO gyakran kiemeli, hogy maguk a tagállamok viselik a hibrid fenyegetések elleni küzdelem elsődleges felelősségét, de a szervezet a kollektív védelem jegyében bármely tagállamot támogat ebben.³⁷ Ez viszont némileg ellentmondásos egy olyan helyzetben, ahol egyetlen tagállam szinte képtelen önmagában fellépni a hibrid hadviselés ellen.

Tovább bonyolítja a helyzetet a NATO-n belül az utóbbi években tapasztalható megosztottság. A tavalyi brüsszeli csúcspont körüli botrányok, Donald Trump amerikai elnök megosztó kijelentései, valamint a GDP 2%-os célértéke kapcsán elmérgesedő transzatlanti viták mind élesen jelzik, hogy a Szövetségen belül komoly feszültségek vannak. Egyes tagállamok belpolitikai irányváltozásai is heves indulatokat váltanak ki: gondoljunk akár Törökországra, vagy arra, hogy gyakran a magyar kormány tevékenysége is kritika tárgya a szövetségesek között.

Egyes szerzők szerint a NATO-t fenyegető legnagyobb veszély nem kívülről érkezik, hanem a tagállamok demokratikus berendezkedésének leépülésében keresendő.³⁸ Mindez tovább nehezíti a közös fellépést a hibrid hadviseléssel szemben, amely gyakran épp a diplomáciai-katonai szövetségek gyengeségeinek kijátszását célozza.

Természetesen túlzás lenne a NATO hanyatlásáról beszélni, és a Szövetség immár 70 éves fennállása alatt számos ennél komolyabb belső válságot is túlélt – példának okáért az 1956-os szuezi válságot, Franciaország kilépését a szövetség katonai szárnyából az 1960-as években és a 2003-as iraki válságot.³⁹ Ilyen szempontból a szövetség szolidaritásának pozitív példája volt a Szkripál-ügy kezelése 2018 tavaszán. Miután idegmérget vetettek be egy NATO-tagállam területén, a szövetségesek gyorsan, koordinált módon léptek fel.⁴⁰ Orosz diplomatákat utasítottak ki számos tagállamból és a NATO-ba akkreditált orosz képviselőkről. Ez a fajta egység viszont nem pusztán jelképes tartalommal bír, hanem a gyakorlatban is elősegítheti a hibrid hadviseléssel szembeni fellépés sikerét.

³⁵ Kols: i. m.

³⁶ NATO Parliamentary Assembly: Countering Russia's hybrid threats: An update. 27. 03. 2018. <https://www.nato-pa.int/download-file?filename=sites/default/files/2018-04/2018%20-%20COUNTERING%20RUSSIA%27S%20HYBRID%20THREATS%20-%20DRAFT%20SPRING%20REPORT%20JOPLING%20-%2020061%20CDS%2018%20E.pdf> (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

³⁷ NATO's response to hybrid threats, i. m.

³⁸ Celeste A. Wallander: NATO's enemies within. Foreign Affairs, XCVII. évf. 2018/4., 70–81.

³⁹ Kęstutis Paulauskas: The Alliance's evolving posture: Towards a theory of everything. 06. 07. 2018. <https://www.nato.int/docu/review/2018/Also-in-2018/the-alliances-evolving-posture-towards-a-theory-of-everything-nato/EN/index.htm> (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

⁴⁰ The statement by NATO Secretary General on further decisions following the use of a nerve agent in Salisbury. 27. 03. 2018. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_153223.htm?selectedLocale=en (Letöltés időpontja: 2019. 03. 04.)

KONKLÚZIÓ

Összességében látszik, hogy a hibrid hadviselés visszaszorításában mind a katonai, mind a nem katonai eszközöknek megvan a saját helyük, szerepük, célszerűségük. Fontos azonban megjegyezni, hogy az egyes hibrid fenyegetések mindig ország- és kontextusspecifikusak. Nincsen egységes megoldási séma, hanem dinamikus és adaptív választási stratégiákra van szükség. Egyfajta össztársadalmi megközelítést (a szakirodalomban *whole-of-society approach*) érdemes inkább alkalmazni ellenük, a társadalmi ellenálló képesség (*resilience*) erősítése érdekében.⁴¹ Viszont egyúttal óvatosnak is kell lenni, hogy ne essünk át a ló túloldalára: veszélyes lehet, ha minden hibrid(nek tűnő) fenyegetést biztonsági kockázatként kezelünk.

A gyors ütemű technológiai fejlődés és az informatikai forradalom miatt nehéz lesz döntéshozói, végrehajtói szinten lépést tartani a hibrid hadviselés jelentette kihívásokkal.⁴² Azért is gyakran problémás adekvát, arányos és célravezető politikai és jogi válaszokat adni a hibrid fenyegetésekre, hiszen sokszor nincs precedensük – példának okáért a kibertámadások csak az utóbbi néhány évtizedben jelentek meg a nemzetközi biztonságpolitikai napirenden.⁴³ Ennek fényében könnyen lehet, hogy a NATO mint katonai szövetség önmagában nem is tudja visszaszorítani a hibrid fenyegetéseket.⁴⁴ Ilyen szempontból különösen fontos lenne a „hard” és a „soft power” ötvözése. Ez pedig az Európai Unióval folytatott együttműködés és a tagállamok önálló felelősségének felértékelődéséhez vezethet.

Ez a tanulmány a fentiekben bemutatta, hogy az elmúlt években milyen katonai képességfejlesztések, szervezeti változások és diplomáciai lépések mentek végbe a NATO-ban a hibrid hadviselés előtérbe kerülésével. Ezeknek a válaszlépéseknek a hosszú távú sikeressége még nem határozható meg egyértelműen, részben a nemzetközi biztonsági környezet folyamatos változásai miatt. A NATO-nak a jövőben is hasonlóan rugalmas és agilis módon kell fellépnie a különböző hibrid típusú kihívásokkal szemben. Emellett a Szövetségen belül remélhetőleg még inkább elterjed az a vélemény, miszerint a nem katonai biztonsági kockázatokra is kellő figyelmet kell fordítani a tagállamok békéjének és biztonságának megőrzése, megteremtése érdekében. Végezetül pedig fontos kiemelni, hogy a hibrid fenyegetésekre adott válaszok csak egy aspektusa annak a már régóta zajló átalakulási folyamatnak, melynek során a NATO napjaink sokrétű globális biztonsági kihívásaihoz alkalmazkodik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balfour, Rosa – Bryza, Matthew – Shea, Jamie: *Transatlantic fragmentations and policy adaptation: The security of Europe in 2025*. The German Marshall Fund of the United States, 25. 04. 2017. <http://www.gmfus.org/publications/transatlantic-fragmentations-and-policy-adaptation-security-europe-2025>

⁴¹ Axel Hagelstam – Kirsti Narinen: Cooperating to counter hybrid threats. 23. 11. 2018. <https://www.nato.int/docu/review/2018/Also-in-2018/cooperating-to-counter-hybrid-threats/EN/index.htm> (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

⁴² Rosa Balfour et al.: *Transatlantic fragmentations and policy adaptation: The security of Europe in 2025*. The German Marshall Fund of the United States, 25. 04. 2017. <http://www.gmfus.org/publications/transatlantic-fragmentations-and-policy-adaptation-security-europe-2025> (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

⁴³ Eve Hunter – Piret Pernik: *The challenges of hybrid warfare*. International Centre for Defence and Security, Tallinn, 04. 2015. https://icds.ee/wp-content/uploads/2013/Eve_Hunter_Piret_Pernik_-_Challenges_of_Hybrid_Warfare.pdf (Letöltés időpontja: 2019. 01. 04.)

⁴⁴ Lanoszka: i. m. 193.

- Charap, Samuel: *The ghost of hybrid war*. Survival, LVII. évf. 2015/6.
- Corbe, Marian – Cusumano, Eugenio (eds.): *A Civil-Military Response to Hybrid Threats*. Palgrave Macmillan, London, 2018.
- Csiki Tamás: *A NATO biztonságfelfogásának új elemei a 21. században*. Nemzet és Biztonság, 2013/5–6.
- European Center of Excellence for Countering Hybrid Threats: Countering hybrid threats. <https://www.hybridcoe.fi/hybrid-threats/>
- European Center of Excellence for Countering Hybrid Threats: *What is Hybrid CoE?* <https://www.hybridcoe.fi/what-is-hybridcoe/>
- Fekete Csanád: *A NATO reakciói az orosz hibrid háborús fenyegetésre*. Biztonságpolitika.hu, 2016. 04. 03. <http://biztonsagpolitika.hu/nato-netto/a-nato-reakcioi-az-orosz-hibrid-haborus-fenyegetesre>
- Giegerich, Bastian: *Hybrid warfare and the changing character of conflict*. Connections: The Quarterly Journal, XV. évf. 2016/2.
- Hagelstam, Axel – Narinen, Kirsti: *Cooperating to counter hybrid threats*. 23. 11. 2018. <https://www.nato.int/docu/review/2018/Also-in-2018/cooperating-to-counter-hybrid-threats/EN/index.htm>
- Howorth, Jolyon: *EU-NATO cooperation: The key to Europe's security future*. European Security, XXVI. évf. 2017/3.
- Hunter, Eve – Pernik, Piret: *The challenges of hybrid warfare*. International Centre for Defence and Security, Tallinn, 04. 2015. https://icds.ee/wp-content/uploads/2013/Eve_Hunter__Piret_Pernik_-_Challenges_of_Hybrid_Warfare.pdf
- Kols, Rihards: *NATO must meet Russia's hybrid warfare challenge*. 03. 07. 2018. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/nato-must-meet-russia-s-hybrid-warfare-challenge>
- Lanoszka, Alexander: *Russian hybrid warfare and extended deterrence in Eastern Europe*. International Affairs, XCII. évf. 2016/1.
- Mansoor, Peter R. – Murray, Williamson (eds.): *Hybrid warfare: Fighting complex opponents from the ancient world to the present*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- NATO Cooperative Cyber Defense Centre of Excellence: About us. <https://ccdcoe.org/about-us/>
- NATO Energy Security Center of Excellence: Enhancing cooperative energy security. <https://enseccoe.org/en/resources/225/journals/nato-ensec-coe-promotion-19>
- NATO Parliamentary Assembly: Countering Russia's hybrid threats: An update. 27. 03. 2018. <https://www.nato-pa.int/download-file?filename=sites/default/files/2018-04/2018%20-%20COUNTERING%20RUSSIA%27S%20HYBRID%20THREATS%20-%20DRAFT%20SPRING%20REPORT%20JOPLING%20-%2020061%20CDS%2018%20E.pdf>
- NATO Strategic Communications Centre of Excellence: About strategic communications. <https://www.stratcomcoe.org/about-strategic-communications>
- NATO's response to hybrid threats. 17. 07. 2018. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_156338.htm
- Oren, Elizabeth: *A dilemma of principles: The challenges of hybrid warfare from a NATO perspective*. Special Operations Journal, II. évf. 2016/1.
- Paulauskas, Kęstutis: *The Alliance's evolving posture: Towards a theory of everything*. 06. 07. 2018. <https://www.nato.int/docu/review/2018/Also-in-2018/the-alliances-evolving-posture-towards-a-theory-of-everything-nato/EN/index.htm>
- Pawlak, Patryk: *Countering hybrid threats: EU-NATO cooperation*. 03. 2017. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599315/EPRS_BRI\(2017\)599315_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2017/599315/EPRS_BRI(2017)599315_EN.pdf)
- Porkoláb Imre: *Hibrid hadviselés: Új hadviselési forma, vagy régi ismerős?* Hadtudomány, XXV. évf. 2015/3–4.

- Resperger István: „*Nomen est omen*”, *nevében a végzet(e)? A hibrid fenyegetésekre adható válaszok, a kontrahibrid műveletek*. Terror & Elhárítás, V. évf. 2016/1.
- Simicskó István: *A hibrid hadviselés előzményei és aktualitásai*. Hadtudomány, XXVII. évf. 2017/3–4.
- Swain, Ashok: *Understanding emerging security challenges: Threats and opportunities*. Routledge, London, 2012.
- Szenes Zoltán: *Transzatlanti „Super Bowl”*. Hadtudomány, XXVIII. évf. 2018/3–4.
- Terlikowski, Marcin (ed.): *Newport – Warsaw – Brussels: NATO in Defence of Peace in Europe*. The Polish Institute of International Affairs, Warsaw, Jul 2018. http://www.pism.pl/files/?id_plik=24616
- The Secretary General’s annual report, 2017. 05. 03. NATO, 2018. https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2018_03/20180315_SG_AnnualReport_en.pdf
- The statement by NATO Secretary General on further decisions following the use of a nerve agent in Salisbury, 27. 03. 2018. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_153223.htm?selectedLocale=en
- Treverton, Gregory F. – Thvedt, Andrew – Chen, Alicia R. – Lee, Kathy – McCue, Madeline : *Addressing hybrid threats*. Swedish Defence University, 2018. <https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2018/05/Treverton-AddressingHybridThreats.pdf>
- Wallander, Celeste A.: *NATO’s enemies within*. Foreign Affairs, XCVII. évf. 2018/4.